Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December/Aralık 2021, 25 (2): 661-677

Toplumsal İlişkilerin Kurumsallaşmasının İslam Ekonomisi Açısından Analizi

An Analysis of Institutionalization of Societal Relationships from the Perspective of Islamic Economics

Harun Şencal

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi Anabilim Dalı
Assist. Prof., İstanbul 29 Mayıs University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics
İstanbul / Turkey
hsencal@29mayis.edu.tr orcid.org/0000-0003-3617-8954

Article Information / Makale Bilgisi
Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi
Received / Geliş Tarihi: 22 July / Temmuz 2021
Accepted / Kabul Tarihi: 13 December / Aralık 2021
Published / Yayın Tarihi: 15 December/ Aralık 2021
Pub Date Season / Yayın Sezonu: December/ Aralık
Volume / Cilt: 25 **Issue / Sayı:** 2 **Pages / Sayfa:** 661-677
Cite as / Atıf: Şencal, Harun. "Toplumsal İlişkilerin Kurumsallaşmasının İslam Ekonomisi Açısından Analizi [*An Analysis of Institutionalization of Societal Relationships from the Perspective of Islamic Economics*]". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal 25/2 (Aralık 2021): 661-677.
https://doi.org/10.18505/cuid.973750
Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.
https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid

An Analysis of Institutionalization of Societal Relationships from the Perspective of Islamic Economics

Abstract: The focus of this study is to explore the impact of transformation from living as a community and perceiving cooperation as a responsibility to meet each other's needs to individualized society of the modern life due to the capitalist market system on religious obligations with economic implications through emerging institution in the modern period. This study will first analyze how the *proxy-embeddedness* has led to a transformation in the society from the perspective of Islamic economics under four categories: (1) the weakening of Muslims' relations with their relatives and neighbours; (2) Equalization of worship for different purposes on a common denominator; (3) Lack of social awareness due to deprivation of the experience of performing worship personally; and (4) the prioritization of those capable of being productive over unproductive people in terms of being beneficiaries of zakat or other types of benefits. Worships such as zakāt and sacrifice are among the acts of worshipping that enable wealthy Muslims to help those in need financially. Although the transfer of material resources to the needy people through modern institutions ensures the fulfilment of worship, through which principles and objectives this transfer is carried out are also important. Significant transformations are observed in the way these worships are performed compared to the pre-modern period, as institutions that carry out zakāt and sacrificial meat collection and distribution activities in line with capitalist principles such as low transaction costs and efficiency. First, it is expected from a Muslim to be aware of the social environment he/she is in, be aware of the needy, and maintain social relations within this awareness. All kinds of charity and financial aid at the level of individual relations, especially zakāt and sacrifice, ensure the continuation of this awareness. If Muslims perform these worships and charity activities through institutions, the awareness of one's environment will weaken. A second transformation is to make these worships indistinguishable from each other by equating them to the common denominator of *paying money*. This situation leads to the equalization of worship at the material level and causes the differences to be invisible for Muslims who perform the worship. A third transformation is that the realization of worship by institutions through the proxy system causes Muslims to be deprived of the experience of performing worship individually. While these prayers are performed through institutions in an efficient and low-cost way, the only thing expected from Muslims is to make the necessary payment through the bank. In this case, the spiritual contributions expected to be realized during the fulfilment of the worship decrease. Finally, we see that some institutions utilize capitalist principles and goals to decide who should receive financial aid. For this reason, people who can become a productive factor due to the help they receive are prioritized over others. There is a rational choice behind this decision mechanism: It is aimed to reduce the number of needy people in society by transforming zakat recipients into zakāt payers. On the other hand, Islamic sources do not consider such a priority among those who deserve to receive zakāt. Moreover, this situation will lead to the permanent postponement of people who are not included as a productive factor in the capitalist system but in need. In the second part of the study, an analysis of the agency (*vekalet*) system, which allows individuals to transfer some of their responsibilities to private institutions to spend time more efficiently, is conducted through the example of nursing houses. Another example of the fulfilment of zakat and sacrifice through the proxies given to institutions is that Muslims fulfil their responsibilities towards their relatives through institutions such as nursing houses. The reason for such a need arises from the fact that people, who take place as human capital in the capitalist system, are required to spend their time to improve themselves, get new education and gain more experience, instead of spending their time taking care of their relatives so that the production process can continue to grow. Although this type of service contract is formally valid in terms of Islamic law when evaluated in terms of the bond that Islamic morality envisages to be established between Muslims and their relatives and the protection of this bond, institutions such as nursing houses can lead to the commodification of family ties due to the transfer of responsibilities to relatives in return for a service fee.

Keywords: Sociology of Religion, Islamic Law, Islamic Economics, Commodification, Zakāt, Embeddedness

Toplumsal İlişkilerin Kurumsallaşmasının İslam Ekonomisi Açısından Analizi

Öz: Bu çalışmanın odak noktası insanların topluluk halinde yaşadıkları ve birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için yardımlaşmayı bir sorumluluk olarak gördükleri modern öncesi dönemden kapitalist piyasa sisteminin yol açtığı bireyselleşen günümüz modern dünyasına doğru yaşanan dönüşümün, ibadetlerin yerine getirilmesindeki etkilerini modern dönemde ortaya çıkan bazı kurumlar üzerinden incelemektir. Bu çalışma ilk olarak zekât verme ve kurban kesme gibi dini ibadetlerin kurumlar üzerinden yapılmasına olanak sağlayan *vekil-gömülülük* yapısının toplumda nasıl bir dönüşüme yol açtığını dört başlık altında İslam ekonomisi açısından analiz edecektir: (1) Müslümanların akraba ve komşularıyla olan ilişkilerinin zayıflaması; (2) farklı amaçlara matuf ibadetlerin ortak paydada eşitlenmesi; (3) ibadeti bizzat yerine getirme tecrübesinden mahrum kalma sebebiyle toplumsal farkındalığın oluşamaması ve (4) üretken olma kapasitesine sahip kişilerin, üretken olmayan kişilere nazaran zekât veya diğer yardımları alma noktasında öncelenmesi. Zekât ve kurban gibi ibadetler servet sahibi Müslümanların ihtiyaç sahibi olan kişilere maddi yardımda bulunmalarına vesile olan ibadetlerdendir. Bu ibadetlerin gerçekleşmesi neticesinde maddi kaynakların ihtiyaç sahiplerine modern kurumlar aracılığıyla transferi ibadetlerin yerine getirilmesini sağlasa da bu transferin hangi ilke ve hedefler doğrultusunda gerçekleştirildiği önemlidir. Düşük işlem maliyeti ve verimlilik gibi kapitalist ilkeler doğrultusunda zekât ve kurban toplama ve dağıtma faaliyetleri yapan kurumların bu ilkeleri takip etmesi sebebiyle modern öncesi döneme nispeten bu ibadetlerin yerine getiriliş şeklinde önemli dönüşümler gözlemlenmektedir. İlk olarak kurban ve zekat ibadetlerinde bir Müslümandan içinde bulunduğu sosyal ortama dair farkındalığının olması, ihtiyaç sahiplerinden haberdar olması ve bu bilinç içerisinde toplumsal ilişkilerini sürdürmesi beklenmektedir. Zekât ve kurban gibi ibadetler başta olmak üzere bireysel ilişkiler düzeyinde gerçekleştirilen her türlü sadaka ve maddi yardım bu farkındalığın sürmesini sağlamaktadır. Müslümanlar eğer bu ibadet ve yardım faaliyetlerini kurumlar vesilesiyle gerçekleştirirse kişinin çevresine dair farkındalığı zayıflayacaktır. İkinci bir dönüşüm ise bu ibadetlerin kurumlar üzerinden hepsinin ortak payı olabilecek *para ödemesi* ortak paydasında eşitlenerek birbirinden farksız hale getirilmesidir. Bu durum da ibadetlerin maddi düzeyde eşitlenmesine yol açmakta ve -ibadetleri yerine getiren Müslümanlar açısından- farklılıkların görünür olmamasına yol açmaktadır. Üçüncü bir dönüşüm ise ibadetlerin vekalet sistemi üzerinden kurumlar aracılığı ile gerçekleştirilmesinin Müslümanların bizzat ibadeti yerine getirme tecrübesinden mahrum kalmasına yol açmasıdır. Verimli ve düşük maliyetli bir şekilde kurumlar aracılığı ile bu ibadetler yerine getirilirken Müslümanların üzerine düşen sadece gerekli ödemenin banka üzerinden yapılmasıdır. İbadetin yerine getirilmesi esnasında gerçekleşmesi beklenen manevi katkılar bu durumda azalmaktadır. Son olarak bazı kurumların yeniden dağıtım sürecinin yanı sıra alıcıların kim olacağına karar verirken de kapitalist ilke ve hedeflerden yola çıktığını görmekteyiz. Bu sebeple aldığı yardımlar neticesinde üretici bir faktör haline gelebilecek kişiler diğerlerine öncelenmektedir. Bu karar mekanizmasının arkasında rasyonel bir tercih vardır: Zekât alıcılarının ileride fakir durumdan kurtulup zekât verecek kişilere dönüşerek toplumdaki muhtaç kişilerin sayısının azaltılması hedeflenmektedir. Öte yandan İslami kaynaklar zekât almaya hak edenler arasında böyle bir öncelik gözetmemektedir. Dahası, bu durum kapitalist sistem içerisinde üretici bir faktör olarak yer almayan ancak muhtaç olan kişilerin sürekli ötelenmesine yol açacaktır. Çalışmanın ikinci kısmında ise, huzurevleri örneği üzerinden, bireylerin vakitlerini daha verimli geçirmeleri için bazı sorumluluklarını özel kurumlara transfer edebilmelerine olanak tanıyan vekalet sisteminin bir analizi yapılacaktır. Zekât ve kurban ibadetlerinin kurumlara verilen vekaletler üzerinden yerine getirilmesinin bir başka örneği Müslümanların akrabalarına karşı sorumluluklarını huzurevi gibi kurumlara verilen vekaletler üzerinden yerine getirmeleridir. Böyle bir ihtiyacın ortaya çıkmasının sebebi ise kapitalist sistem içinde beşerî sermaye olarak yer alan

insanların üretim sürecinin büyüyerek devam edebilmesi için vaktini kendisini geliştirmek, yeni eğitimler almak ve daha fazla tecrübe edinmek için geçirmesinin vaktini akrabalarıyla ilgilenerek geçirmesine ihtiyaç duymasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar İslam hukuku açısından şekilsel olarak bu tarz bir hizmet akdi geçerli olsa da İslam ahlakının Müslümanların akrabalarıyla arasında tesis edilmesini öngördüğü bağ ve bu bağın korunması açısından değerlendirildiğinde huzurevi gibi kurumlar akrabalara karşı sorumlulukların hizmet bedeli mukabil transferi sebebiyle aile bağlarının metalaşmasına yol açabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, İslam Hukuku, İslam Ekonomisi, Metalaşma, Zekât, Gömülülük.

Giriş

Akrabalık ve komşuluk gibi bağların kuvvetli olduğu modern öncesi dönemden[1] başta neoliberal politikalar olmak üzere modern hayatının bileşenlerinin yol açtığı bireyselleşmenin arttığı günümüz dünyasına ulaşırken birçok dönüşüm yaşanmıştır.[2] Özellikle kapitalist piyasa sisteminin toplumu kendi prensipleri ekseninde şekillendirmesi neticesinde ortaya çıkan toprak, para ve insanın metalaşması yaşadığımız dünyanın temellerini atan büyük dönüşümlerin başında gelmektedir.[3] Bir meta olarak yaratılmadığı halde piyasa sisteminin devam edebilmesi için sürekli hazır bulunması gereken ve bu sebeple metalaşan toprak, para ve insanın yanı sıra süreç içinde doğa başta olmak üzere birçok ilişki ve nesne kapitalist sistemin kurumsal mantıkları tarafından şekillenmiş ve metalaşmaya devam etmiştir.[4] Bu dönüşüm neticesinde -din ve aile başta olmak üzere- modern öncesi toplumu şekillendiren kurumsal mantıklarla uyumlu olarak faaliyet gösteren birçok iktisadi eylem ve ilişki,[5] modern dönemde kapitalist piyasa sistemi tarafından şekillenmiş kurum ve ilişkiler aracılığıyla yerine getirilmeye başlamış ve modern dönemde *vekil gömülülük* (*proxy-embeddedness*) olarak ifade edebileceğimiz farklı bir gömülülük türü ortaya çıkmıştır.[6] Bu gömülülük türünde modern Müslüman bireyler toplumu oluşturan diğer bireylerle olan ilişkilerini kurumsallaşmış yapıdaki vekalet sistemini kullanarak sürdürebilmektedirler.

Zekât vermek ve kurban kesmek gibi ibadetleri ve anne-babaya bakmak gibi dini sorumlulukları da yerine getirebilme imkânı sağlayan bu yeni gömülülük türü modern öncesi dönemde kullanımı istisna olan *vekalet* sisteminin norm haline gelmesiyle, yani *istisnanın norm haline gelmesi* sayesinde İslam hukuku ile uyumlu hale getirilmiş; vekaletin de yetersiz kaldığı durumlarda ise dini meşruiyetini *maslahat* kavramına başvurarak elde etmiştir.[7] Bireyin içine gömülü bir şekilde varlığını sürdürdüğü topluluk yapısını yıkan kapitalist piyasa

1 Gerd Althoff, *Family, Friends and Followers: Political and Social Bonds in Medieval Europe* (New York: Cambridge University Press, 2004), 107; Susan McDonough, "Being a Neighbor: Ideas and Ideals of Neighborliness in the Medieval West", *History Compass* 15/9 (Eylül 2017), 2.

2 Zygmunt Bauman, *The Individualized Society*, (Cambridge: Polity Press, 2001), 12-13; Ulrich Beck - Elisabeth Gernsheim, *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences* (London; New Delhi; Thousand Oaks: SAGE Publications, 2002), 1-5; Henri C. Santos vd., "Global Increases in Individualism", *Psychological Science* 28/9 (Eylül 2017), 1236.

3 Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston: Beacon Press, 2001), 71-80.

4 Michael Burawoy, "What Is to Be Done?: Theses on the Degradation of Social Existence in a Globalizing World", *Current Sociology* 56/3 (Mayıs 2008), 356.

5 Patricia H. Thornton - William Ocasio, "Institutional logics", *The SAGE Handbook of Organizational Institutionalism*, mlf. Royston Greenwood vd. (London; New Delhi; Thousand Oaks: SAGE Publications, 2002), 108.

6 Harun Sencal - Mehmet Asutay, "The Emergence of New Islamic Economic and Business Moralities", *Thunderbird International Business Review* 61/5 (Nisan 2019), 766.

7 Sencal - Asutay, "The Emergence of New Islamic Economic and Business Moralities", 773.

sistemi, ortaya çıkan problemlere de yine aynı sistem içinden çözümler üretmeye devam etmektedir.[8] Ancak üretilen bu çözümler bireyselleşmenin doğurduğu problemleri ortadan kaldırıyor gibi gözükse de bireyin kendisiyle, çevresiyle ve toplumla olan ilişkisinin doğasını değiştirmektedir.[9]

Müslümanların ibadetlerini ve dini sorumluluklarını yerine getirebilmeleri için oluşturulan zekât toplama ve kurban etlerini bağışlama gibi yardım faaliyetleri yapan kurumlara dair yapılan akademik çalışmalar daha ziyade bu kurumların yoksulluğun azaltılmasındaki rolleri,[10] maliyetlerinin düşürülmesi ve verimliliklerinin arttırılması[11] ve teknolojiyle entegre edilmeleri[12] gibi alanlara yoğunlaşmaktadır. Literatürdeki bu tarz araştırmaların aksine, bu çalışmanın amacı, toplum içinde birey olarak var olmanın yaygın olduğu günümüz toplumlarında Müslüman bireylerin zekat vermek gibi vazifelerini gerçekleştirirken *vekil gömülülük* üzerinden toplumsal ilişkilerini kurmalarının sonuçlarını ve vekalet sisteminin norm haline gelmesiyle İslam'ın gerçekleştirmeyi hedeflediği gayelerden nelerin ortadan kalktığını araştırmak ve ortaya çıkan dönüşümlerin toplumsal sonuçlarını İslam ekonomisi açısından incelemektir.

1. Toplumsal İlişkilerin Kurumlar Üzerinden Gerçekleşmesi

Bu bölümde modern bireyin toplumla kurduğu ilişki şekilleri incelenecektir. Bu incelemeyi yaparken Müslümanların inançlarının bir parçası olarak yerine getirdikleri *zekât vermek* ve *kurban kesmek* gibi toplumsal boyutları olan ibadetlerin günümüzde nasıl yerine getirildiği üzerinden hareket edilecektir. Bu bağlamda, zekât ve kurban gibi ibadetleri iki ayrı boyutta ele alabiliriz: İlki, ibadetin yerine getirilmesi için gereken formel veya şeklî diyebileceğimiz kurallara uyulması; ikincisi ise bu ibadetler ile toplumsal bağlamda hedeflenen amaçların gerçekleştirilmesi. Kapitalist prensipler üzerine şekillenmiş modern toplumlarda, bu ibadetlerin şeklî boyutunun yerine getirilmesi için verimlilik ve düşük maliyet esaslarına dayalı kurumlar oluşturulmuş, özellikle şehir yaşamının yoğunluğu ve iş hayatının koşturmacası içinde boğulan modern Müslümanların ibadetleri şeklen yerine getirerek Müslüman kimliklerini korumalarına imkân verilmiştir.[13] Verimlilik ve düşük işlem maliyeti elde etmenin karşılığı ise ibadetlerin amaçlarının bir kısmının ihmal edilmesi ve yerine getirilen ibadetlerin kapitalist kalıplara girerken içeriklerinin bir kısmının kırpılıp atılmasıdır.

Bu bölümde, kırpılıp atılan dört temel noktaya değineceğiz: (1) Müslümanların akraba ve komşularıyla olan ilişkilerinin zayıflaması; (2) farklı amaçlara matuf ibadetlerin ortak paydada eşitlenmesi ve farklılıkların ortadan kalkması; (3) ibadeti bizzat yerine getirme tecrü-

8 Robert E. Lane, "Individualism and the Market Society", *Nomos* 25 (1983), 400.

9 Sencal - Asutay, "The Emergence of New Islamic Economic and Business Moralities", 770.

10 Qurroh Ayuniyyah vd., "Zakat for Poverty Alleviation and Income Inequality Reduction: West Java, Indonesia", *Journal of Islamic Monetary Economics and Finance* 4/1 (Ağustos 2018), 85-100; Shaikh Hamzah Abdul Razak, "Zakat and waqf as Instrument of Islamic Wealth in Poverty Alleviation and Redistribution: Case of Malaysia", *International Journal of Sociology and Social Policy* 40/3-4 (Nisan 2020), 249-266.

11 Solahuddin Al-Ayubi - Bayu Taufiq Possumah, "Examining the Efficiency of Zakat Management: Indonesian Zakat Institutions Experiences", *International Journal of Zakat* 3/1 (Mayıs 2018), 37-55; Chams-Eddine Djaghballou vd., "Efficiency and productivity Performance of Zakat Funds in Algeria", *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management* 11/3 (Ağustos 2018), 474-494.

12 Irfan Syauqi Beik vd., "Utilization of Digital Technology for Zakat Development", *Islamic FinTech*, mlf. Mohd Ma'Sum Billah (London: Palgrave Macmillan, Cham, 2021), 231-248; M. Aulia Rachman - Annisa Nur Salam, "The Reinforcement of Zakat Management through Financial Technology Systems", *International Journal of Zakat* 3/1 (Mayıs 2018), 57-69; Dhiaeddine Rejeb, "Blockchain and Smart Contract Application for Zakat Institution", *International Journal of Zakat* 5/3 (Aralık 2020), 20-29.

13 Sencal - Asutay, "The Emergence of New Islamic Economic and Business Moralities", 767.

besinden mahrum kalma sebebiyle toplumsal farkındalığın oluşamaması ve (4) kapitalist sistem tarafından öncelenen üretken olma kapasitesine sahip kişilerin, üretken olmayan kişilere göre yardım alma konusunda avantajlı duruma gelmesi. Çalışmanın bundan sonraki kısmında bu dört madde detaylı olarak açıklanmaya çalışılacaktır.

1.1. Farkındalık

Piyasa sistemi toplumda bireyselleşmeyi arttırırken aynı zamanda bireysel olarak kişinin ihtiyaç duyacağı kurumları da sağlamaktadır.[14] Normalde akrabalık-komşuluk ilişkileri üzerinden herhangi bir maddi karşılık beklenmeden yerine getirilen birçok dayanışma unsuru,[15] insanların belli bir ücret karşılığında *kimseye muhtaç olmadan* yaşamalarını sağlamak için piyasa sistemi sayesinde satın aldıkları veya ulus-devlet tarafından ücretsiz sağlanan hizmetlere dönüşmektedir. Online olarak evlere her türlü market ürününün getirilmesi, internet sitelerinde bulacağınız ustalar aracılığı ile her türlü tamiri yaptırabileceğiniz ve her türlü sorunuza cevap verebilecek uzmanların görüşlerine ulaşabileceğiniz platformlar sayesinde artık başkalarından yardım istemeye ihtiyaç kalmadı. Özellikle Korona virüsü sebebiyle evde hayatın ön plana çıkması ve toplumsal ilişkilerin asgari seviyeye indirilmesi tecrübesinden sonra muhtemelen bu servisler daha fazla talep görecek ve hizmet kalitelerini arttıracaklardır. Ancak modern kapitalist toplumun sağladığı bu hizmetlerden yararlanabilmek için hizmet bedelini ödeme gücü temel ihtiyaç olacaktır. Bu sebeple kişinin maddi refahı paralelinde bireyselleşme imkânı da artacaktır.

Bireyselleşmenin artmasıyla beraber zayıflayan, ancak İslam'ın temel kaynaklarında önemi ve korunması vurgulanan akrabalık ve komşuluk ilişkilerinin kuvvetlendirilmesinde zekât ve kurban gibi ibadetler önemli bir rol üstlenmektedir. Zekât ve kurban etlerinin dağıtımına en yakından başlayarak akraba ve komşuların ihtiyaçlarını gözetip onlara yardım etmenin daha faziletli olması, akrabaların ve yakın muhitlerde yaşayan insanların maddi ihtiyaçlarına dair *farkındalık* imkânı sağlamaktadır. Bu vesileyle özellikle ihtiyaç sahibi akraba ve komşularla olan ilişkiler daha kuvvetli olacağı, onların içinde bulundukları duruma karşı da gereken farkındalığın oluşacağı iddia edilebilir.

İslam'ın özünü oluşturan ahlaki prensiplerin bir yansıması olarak sorumluğumuz altında yaşayan ve yakınlarımızda bulunan kişilere karşı farkındalık gerekliliği, modern toplumu şekillendiren kapitalizmin özünde bulunan verimlilik ve düşük işlem maliyeti gibi prensiplerle zaman zaman çelişmektedir; çünkü üretici bir faktör olan *işçi*, vaktini ve gücünü kapitalist sistem açısından üretime destek olmayan uğraşlara harcamış olmaktadır. Bunun neticesinde modern toplumların bir çözümü olarak bir yandan zekât verme ve kurban kesme süreçlerini verimli bir şekilde gerçekleştiren ve toplam işlem maliyetini düşüren bir yandan da şeklen dahi olsa gerekli ibadeti yerine getiren ancak farkındalık oluşturma gibi bir gayeyi kapitalist prensipler uğruna feda etmek zorunda kalan zekât ve kurban toplama/dağıtma kurumlarımız ortaya çıkmaktadır.

İstisnai bir durum olması gereken vekaletin norm haline dönüştürülmesiyle ibadetlerin kurallara şeklen uygun olarak yerine getirilmesini sağlayan bu modern kurum yapısı, zekâtını ve kurbanını öncelikli olarak kendi yakın çevresine dağıtması, bunun için de çevresiyle organik bir bağ içinde olması gereken insanları bu ilişkiden kurtarmaktadır. Bu kurumlar, Müslümanların çevreleri ile olan ilişkilerini gözetmeleri ve sürdürmeleri yerine zekât ve kurban dağıtımı için harcanması gereken zaman ve para maliyetini düşürerek ibadetin daha *verimli* şekilde yerine getirilmesini mümkün kılmaktadır.

Yukarıda yer alan eleştiriler, zekât verme ve kurban kesme ibadetlerini bu kurumlar üzerinden gerçekleştirirken bu ibadetleri zaman ve para açısından mümkün olacak en verimli ve en düşük maliyetle (şeklî olarak) yerine getirip hayatın akışına devam etmeyi hedefleyen

[14] Lane, "Individualism and the Market Society", 400.
[15] Althoff, *Family, Friends and Followers*, 107; McDonough, "Being a Neighbor", 2.

Müslümanlar için geçerlidir. Bilinçli veya bilinçsiz olarak gündelik hayatımızda bilişsel yapımızı şekillendiren kapitalist prensipler Müslümanların Allah'ın rızasına ulaşmak için seçtikleri yolları da çoğu zaman belirlemektedir. Üstelik yukarıda ifade edilen talebe karşılık olarak bu tür kurumlar çok işlevsel olarak faaliyet göstermekte ve bir ihtiyaca cevap vermektedirler. Ancak bu ihtiyaç ve bu talebi ortaya çıkartan sebepler, bizzat kapitalist piyasa sisteminin şekillendirdiği toplumsal ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Müslümanlar kısır bir döngünün içinde sıkışıp kalmaktadır. Müslümanlar, geçimlerini sağlamak için kapitalist işletmelerde çalışmak zorunda kaldıklarından dolayı, toplumsal yönü olan ibadetleri de bu hayatla uyumlu olacak şekilde kapitalist prensiplerin belirlediği kurumlar üzerinden yerine getirmek durumunda kalmaktadırlar.

Bu noktada gelebilecek bir itiraz şu olabilir: Bu gibi zekât ve kurban toplama kurumları sayesinde zor durumda olduğundan kimsenin haberi olmayan yardıma muhtaç kişilere ulaşılmaktadır. Üstelik bu kurumlar yurtdışındaki Müslümanlara -bireysel çabalarla gerçekleştirilmesi çok zor olacak- yardımları götürebilmektedir. Bu düşünce ve kurumlar neden ve nasıl kapitalist olabilirler?

Böyle bir itiraza iki açıdan cevap verilebilir. İlk olarak, çevremizle bağımızın kesilmesi ve farkındalığın ortadan kalkması problemin özünü oluşturmaktadır. Bu bakımdan, soruda ifade edilen durumların söz konusu kurumların inşa edilmesi için meşru bir dayanak olarak kullanılması çok anlamlı değildir. Yardım kurumlarının, ibadetlerini yerine getirmek isteyen kişilerin sorumluluklarını üzerlerinden almak yerine bu farkındalığı tesis edecek ve bu sorumluluğu bizzat mükellefin kendisinin yerine getirmesi noktasında destek olacak bir yapıda inşa edilmeleri mümkündür.

İkinci açı ise ulaşılması zor olan kişilere yardımların temin edilmesi noktasında bu kurumların oynadığı önemli rol ile alakalıdır. Özellikle doğal afetler veya iç savaşlar gibi sistemli ve hızlı organizasyon gerektiren yardım faaliyetlerinde veya uzak mesafelerdeki Müslümanlara yardım eli uzatma noktasında bu kurumların rolü göz ardı edilemez. Fakat bu yukarıda yapılan eleştiri ile doğrudan alakalı sayılmaz; çünkü yardıma muhtaç olan kişilere el uzatmanın birçok yolu vardır ve bu yollar *sadaka* başlığı altında toplanabilir. Bir sonraki alt başlıkta ele alacağımız üzere kurumlar vasıtasıyla toplanan paralarla zekât ve kurban gibi ibadetlerin yerine getirilmesi bu ibadetlerin bir yönden sadaka gibi görülmesine yol açmaktadır.

1.2. İbadetlerin Eşitlenmesi

İbadetlerin eşitlenmesi; özellikle akraba ve yakın çevrede farkındalık oluşturmaya yönelik belli faydaları yerine getiren zekât ve kurban gibi spesifik ibadetlerin ortak bir maddi paydaya indirgenmesi ve böylece farklılıkların ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Kurban kesmek için nakdi ücret ödeyen ve vekalet yöntemi ile kestirdiği kurbanı sayesinde hayır yapmayı amaçlayan kişiyle zekâtını kurumlar aracılığı ile veren kişi arasında ibadetin yerine getiriliş şekli itibariyle bir fark kalmamaktadır. Özellikle bu işlemlerin internet üzerinden para transferi ile yapıldığı düşünüldüğünde, iki ibadeti yerine getiren kişi için aradaki fark para havalesi sırasında açıklama kısmına düşülen bir nottan ibaret hale gelmektedir. Bu açıdan zekât, kurban ve sadaka ibadetleri vergi ödemek gibi maddi bir ödemeden ibaret olmaktadır. Bu imkânı sağlayan yapı ise başka birisine *vekalet* verme yetkisidir.

Hayatın akışı içinde külfet olarak gördüğümüz veya yapmak için vakit bulamadığımız işleri başkalarına havale etmeye çalışırız. Onlar bizim vekilimiz olarak bu işleri yerine getirirler. Örneğin birçok müşteriniz olduğu için her biriyle muhatap olacak vaktiniz olmadığından bazı işleri yerine getirmesi için bir çalışanınızı vekil tayin edebilirsiniz. Benzer şekilde muhasebeci veya avukat tutmanız gerektiğinde onlara işlerinizi yapması için vekalet verirsiniz. Üçüncü bir örnek olarak da evinizi satmak veya kiraya vermek istiyor; fakat her potansiyel alıcı ile muhatap olarak vakit harcamak istemiyorsanız sizin adınıza müşterilerle muhatap olması için bir emlak bürosu ile anlaşıp vekil tayin edebilirsiniz.

Görüldüğü üzere aslında vekalet kurumuna birinci ve ikinci örneklerde olduğu gibi ihtiyaç veya zaruretten başvurulabileceği gibi, üçüncü örnekte olduğu üzere ekstra vakit veya emek harcamak istenmeyen bir işi başkasına yaptırmak için de başvurulabilir. Tam da bu aşamada her biri diğerinden farklı olan ibadetlerin farklılıklarını ortadan kaldırarak yapmak veya vakit ayırmak istenmeyen işler vekalet aracılığıyla *maddi* seviyede eşitlenmektedir.

1.3. Yaşayarak Tecrübe Etme

İbadetin hazırlık aşaması kişide belli bir farkındalık oluştururken (zekâtın ve kurban hisselerinin verileceği kişileri tespit etme aşaması)[16] ibadeti yerine getirme aşamasında hissedilen tecrübe de kişiye farklı pencereler açabilmektedir.[17] Örneğin içinde bulunduğu insani ilişkileri derinleştirme ve sürdürme, etrafındaki muhtaç insanların farkında olma gibi kazanımlar sağlayan zekât ve kurban ibadetlerini *para ödeme* seviyesinde eşitlemediğimiz; yani ibadetleri bizzat yerine getirdiğimiz durumda, ibadeti yaşamanın tecrübesinden mahrum kalmamış oluruz. Bu yalnız zekât ve kurban ile sınırlı olmayıp sadece şekli seviyede kalmadığı sürece bütün ibadetler için geçerlidir. Bu bağlamda umreye gitmek yerine bu ibadetin masraf tutarını sadaka olarak dağıtma fikri de önceki başlıkta işlediğimiz üzere ibadetlerin maddi zeminde eşitlenme girişiminin bir sonucu olup ibadeti tam olarak yerine getiren insanın tecrübe edebileceği dönüşümleri göz ardı etmek anlamına gelmektedir. Bu gibi durumlarda kişi yaşadığı maneviyatın da etkisiyle dünya hayatının geçiciliğinin farkındalığına erişebilirken zekât ve kurban gibi akraba ve komşuluk ilişkilerini kuvvetlendiren ibadetlerde ise içinde bulunduğu sosyal ortama dair farkındalığını arttırmış olur.

Özellikle zekât ve kurban gibi ibadetler kişinin ilme'l yakîn seviyesinden ayne'l yakîn seviyesine çıkmasını sağlamaktadır. Çünkü ilmin üç seviyesi vardır: ilme'l yakîn,[18] ayne'l yakîn[19] ve hakka'l yakîn.[20] Zekât veya kurban dağıtımı öncesinde meydana gelen farkındalık ilme'l yakîn seviyesinde bir bilgi oluştururken (akraba ve muhitinde yardıma muhtaç insanların olduğu bilgisi) bu ibadetlerin yerine getirilmesi sırasında edinilen tecrübe sayesinde ayne'l yakîn seviyede bir bilgi meydana gelir; çünkü bu sayede kişi bizzat etrafındaki insanların durumuna şahit olma imkânı elde etmektedir. Üçüncü seviye olan hakka'l yakîn için ise kişinin bizzat o muhtaçlık ve ihtiyaç halinde olma durumunu yaşamış olması gerekir ki bu durumda bu ibadetleri yerine getirme yükümlülüğü olmadığı için alıcı tarafında yer almaktadır.

Bu tür tecrübeler, muhtaç birine yardım veya komşuları ziyaret etme gibi ibadetin kısa dönemde görülebilecek etkilerinin yanı sıra ayne'l yakîn seviyesine ulaşmanın getirdiği farkındalık sayesinde uzun süreli dönüşümleri de tetikleyebilir. Bu dönüşüm her durumda ve herkes için vuku bulacak diye bir şart olmasa da böyle bir neticenin ihtimali dahi tecrübenin kıymetini ortaya koymaktadır. Örneğin insanlar bazen yaşadıkları tikel tecrübeler neticesinde hayatlarını değiştirebilmekte ve farklı şekilde hayatlarına devam edebilmektedirler.[21] Ancak vekalet vererek kurumlar üzerinden bu ibadetleri yerine getirdiğimiz takdirde bu ihtimal azalmaktadır.

---

16 Muhammad Kashif vd., "The Dynamics of Zakat Donation Experience among Muslims: A Phenomenological Inquiry", *Journal of Islamic Accounting and Business Research* 9/1 (Ocak 2018), 52-53.

17 W. Paul Williamson, "The Experience of Muslim Prayer: A Phenomenological Investigation", *Pastoral Psychology* 67/5 (Ekim 2018), 559-561.

18 Yusuf Şevki Yavuz, "İlme'l-Yakîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/137.

19 Yusuf Şevki Yavuz, "Ayne'l-Yakîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/269.

20 Yusuf Şevki Yavuz, "Hakka'l -Yakîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/203.

21 William S. Schmidt, "Transformative Pilgrimage", *Journal of Spirituality in Mental Health* 11/1-2 (Haziran 2009), 69-72.

1.4. Üretken Kişilerin Öncelenmesi

Son başlığımız özellikle zekât fonu olarak inşa edilen piyasa kurumları ile alakalıdır. Yukarıda bulunan üç maddede zikredildiği üzere; Müslümanın yükümlü olduğu ibadetleri kendisinin ifa etmesi yerine, verimlilik ve düşük işlem maliyeti sebebiyle vekalet yoluyla kurumlar üzerinden yerine getirmesi ibadetlerin bireysel olarak edası durumunda elde edilecek üç faydayı ortadan kaldırmaktadır. Fakat şu ana kadar ki varsayım, kurumlara aktarılan zekâtların Kuran'da belirtilen gruplara ayrım yapılmaksızın dağıtıldığı üzerineydi. Hâlbuki kapitalist prensipler tarafından şekillenen bu kurumlardan bazıları bir adım daha öteye giderek zekât alacak kişilerin belirlenmesinde de bu prensiplere göre hareket etmekte, bu sebeple zekât dağıtımında kapitalist sistem için faydalı olan üretken olma kapasitesine sahip kişileri üretken olmayan kişilere tercih etmektedir.[22]

Aslında bu durumun arkasında yatan sebep son derece rasyonel görünmektedir: Eğer verilen zekât parası, kişinin tüketmesi yerine hem kısa dönem ihtiyacını karşılayacak hem de üretim için kullanarak kendisini zekât alır durumdan kurtaracak hatta ileride zekât verir hale gelebilecek kişilere verilirse sürdürülebilir bir zekât fonu oluşturulmuş olur. Bu sayede zekâta ihtiyaç duyan kişi sayısı azalır ve diğerlerine daha fazla verme imkânı bulunabilir. Bu argüman *damlama etkisi* (*trickle-down effect*) sebebiyle dar gelirli insanların refaha ulaşması için daha fazla sermaye birikimi olması gerektiği,[23] diğer bir ifadeyle zengin insanların daha zengin olması veya -2008 finansal krizinde olduğu gibi- ekonomik krizlerde ilk olarak büyük şirketlerin kurtarılması gerektiği ve onların servetinin toplumun geri kalanına *damlayarak* ulaşacağı iddiasına benzemektedir. Benzer şekilde, zekât fonlarının üretken kapasitesi olan kişilere aktarılmasıyla da zekâtı hak ettiği halde üretken kapasitesi olmayan (yaşlı, özürlü vb.) kesimlere hak ettikleri zekât paylarının damlayarak ulaşması beklenmektedir.[24] Halbuki Müslüman toplumların tarihi tecrübelerine bakıldığında fakir ve miskinler arasında üretici kapasiteleri göz önüne alınarak bir ayrımın ve öncelemenin yapıldığına dair bir örnek göremeyiz zaten görmek de mümkün değildir. Çünkü insanların *üretici bir faktör olmalarını* bir üstünlük ve imtiyaz sebebi olarak görmek ancak kapitalist sistemin ortaya çıkmasıyla gerçekleşmiştir.

Modern dönemde kurulan İslami kurumların yukarıda zikredilen dönüşümleri sadece zekât fonları veya benzer kurumlarla kısıtlı değildir. Müslüman toplumların tarihi seyir içinde kendi toplumsal ihtiyaçlarına cevaben ortaya çıkan ve Şeriat'ın özünde yer alan ahlaki prensipler üzerine inşa edilen kurumların günümüzde İslami kimliği vurgulamak için orijinal Arapça ismi korunmakla beraber içinde bulundukları kapitalist sistemin prensiplerine uygun olarak yeniden tasarlandığına şahit olmaktayız. Örneğin modern öncesi dönemde siyasi otoriteden bağımsız olarak sivil bir dayanışma gayesiyle tesis edilen vakıflar[25] modern kapitalist sistem içinde İslami mikrofinans ve İslami sigortacılık gibi kurumların sermaye toplama ihtiyacını karşılamak için kullanılır hale gelmiştir.[26] Bu dönüşümler yaşanırken yapılan değişikliklerin çağın ihtiyaçlarına cevap vermenin ötesinde kapitalist sistemin hegemonyası altına girmek anlamına gelmektedir.

---

22 Izatul Akmar binti Ismail - Muhammad Nasri bin Hussain, "Productive Zakat Distribution by Zakat Institutions in Malaysia", *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences* 7/3 (Mart 2017), 560-562.

23 Philippe Aghion - Patrick Bolton, "A Theory of Trickle-Down Growth and Development", *The Review of Economic Studies* 64/2 (Nisan 1997), 152.

24 Zulkipli Lessy vd., "Philanthropic Zakat for the Disadvantaged: Recipient Perspectives from Indonesia", *Asian Social Work and Policy Review* 14/3 (Ekim 2020), 142.

25 Abdurrahman Atçıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge, UK: New York: Cambridge University Press, 2017), 42-45.

26 Omar Ahmad Kachkar, "Towards the Establishment of Cash Waqf Microfinance Fund for Refugees", *Isra International Journal of Islamic Finance* 9/1 (2017), 81-86; Said Adekunle Mikail vd., "Utilisation of Zakāt and Waqf Fund in Micro-Takāful Models in Malaysia: An Exploratory Study", *Isra International Journal of Islamic Finance* 9/1 (2017), 100-105; Marhanum Che Mohd Salleh vd., "Developing a Sustainable Model of Waqf-Based Takāful for Flood Victims in Malaysia", *Journal of Islamic*

Kapitalist piyasa sisteminin hegemonyası sadece yeni kurumlar ortaya çıkarmamakta, aynı zamanda insanlar arasındaki ilişkileri de değiştirmektedir. Bir meta haline gelmemesi gereken akrabalık ilişkileri ve daha özelde çocuk-ebeveyn ilişkisi bir hizmet satışı haline getirilebilmekte, çocukların vazifesi olan ebeveyne bakma görevi bir akdin konusu edilerek metalaşabilmektedir. Bir sonraki bölümde bu konu incelenecektir.

2. Akrabalık İlişkilerinin Metalaşması

Yaşlılara gösterilmesi gereken hürmet ve daha da özelde yaşlanmış ebeveynin çocukları üzerlerindeki hakları, alimlerin ortaya koymuş olduğu ve Müslüman toplumlarda genel kabul gören İslam ahlak prensiplerinin başında gelmektedir.[27] Bu prensip doğrultusunda Müslümanlar yaşlı ebeveynlerinin bakımıyla yükümlüdürler.[28] Bu yüzden, ticari amaçla kurulmuş olan huzurevlerinin bir kurum olarak Müslüman bir toplumda ortaya çıkmaması beklenmektedir.[29] Burada amaç hukuki bir değerlendirme yapmak değildir; bu kurumların ortaya çıkmasında ve hizmet vermesinde bazı İslam Hukukçuları hukuki açıdan bir beis görmeyebilir. Ancak bu durum huzurevlerinin İslam ahlak esasları çerçevesinden bakıldığında problemsiz kurumlar olduğu anlamına gelmez.

Kapitalist sistem içinde beşerî sermaye olarak yer alan insanlar şirketler için bir meta ve üretim girdisi olarak kendilerine yer bulmaktadırlar. Üretim sürecinin büyüyerek devam edebilmesi için bu beşerî sermayenin vaktini kendisini geliştirmek, yeni eğitimler almak ve daha fazla tecrübe edinmek için geçirmesi tercih edilir.[30] Dahası, mesai saatleri içinde çalışarak iş gücünü tüketen kişinin, eve gidince dinlenmesi ve uyuyarak yeniden gücünü toplaması gerekmektedir.[31] Bu sebeple, bir işçinin evinde çekirdek ailesinin yanı sıra yaşlı veya yardıma muhtaç akrabalarına bakması şirketlerin bu beklentisine tam olarak uymamaktadır. Dahası, bu aile bireyinin varlığı ona bakmak için bir kişinin evde kalmasını da gerektirebilmektedir (komşular arasındaki bağın kopuk olduğu ve birbirlerine destek olmadıklarını düşünmek bireyselleşmiş modern toplumda normal bir şeydir). Huzurevleri bu *problemler* için oldukça *verimli* bir çözümdür. Modern kapitalist piyasa sistemi kurumların ve bireylerin verimli (*efficient*) ve düşük maliyetli çalışmasını aynı zamanda da sürekli ilerlemesini bekler (beşerî sermayenin, kâr oranlarının, vb. sürekli artması gerektiği gibi). Huzurevi kurumuna baktığımızda da benzer prensiplerin uygulandığını görürüz. Herkesin evinde yaşlılara bakması yerine, bütün yaşlıları bir eve toplamak ve her bir yaşlı için bir kişinin meşgul olması yerine 5-10 yaşlı için bir hemşirenin bulunması bu *problemi* yüksek verimin yanında düşük maliyetle çözmektedir. Bu sayede kapitalist sistem içinde işçi olarak istihdam edilecek kişi sayısı da artmış olur. Akrabalarına bakmakla yükümlü olan kişiler de vekalet kurumundan istifade ederek bu sorumluluklarını belli bir ücret karşılığında bu kurumlara devretmiş olur.

Burada çizilen portre ailesine veya yakın akrabalarına bakabilecek durumda olduğu halde kapitalist prensipler sebebiyle huzurevi seçeneğini değerlendiren kişilere yöneliktir.

Accounting and Business Research 11/10 (Aralık 2020), 1941-1952; Nurudeen Abubakar Zauro vd., "Integration of Waqf towards Enhancing Financial Inclusion and Socio-Economic Justice in Nigeria", *International Journal of Ethics and Systems* 36/4 (Ekim 2020), 491-505.

27 Kerim Buladı, "Huzurevinin Dindeki Yeri", *Diyanet İlmi Dergi* 45/4 (Ekim 2009), 15-20; Saffet Sancaklı, "Hadislerde 'Yaşlılık Olgusunun' Değerlendirilişi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2006), 59-62.

28 Saffet Köse, "İslam Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (Ekim 2008), 363-366.

29 Buladı, "Huzurevinin Dindeki Yeri", 24.

30 Moses Abramovitz, "The Search for the Sources of Growth: Areas of Ignorance, Old and New", *The Journal of Economic History* 53/2 (Haziran 1993), 224; Oded Galor - Omer Moav, "From Physical to Human Capital Accumulation: Inequality and the Process of Development", *The Review of Economic Studies* 71/4 (Ekim 2004), 1002.

31 Louise Dumais, "Recreation and Labour Relations", *Bulletin des Relations Industrielles* 4/3 (1948), 27.

Özellikle ticari bir yapı olarak özel huzurevleri varlıklarını kapitalist piyasa sistemine borçludur. Bu sistem, sunduğu kolaylığın yanında, insanlara akrabalarını en rahat ve gerekirse en pahalı huzurevlerine yatırarak aynı zamanda vicdan rahatlığı da sağlayabilmektedir. Elbette, hiçbir akrabası olmaması yahut evde bakılamayacak derece rahatsızlıkları olması gibi sebepler insanların darülaceze gibi kurumlarda devlet bakımı altında kalmalarını gerektirebilir.[32]

İnsanların yardıma muhtaç akrabalarını huzurevlerine göndermemeleri için atılacak birçok adım olabilir[33] ancak Türkiye devletinin bu konuda attığı adımları incelemek ilişkilerin metalaşmasını analiz etmek açısından faydalı olacaktır. Devlet, yardıma muhtaç yaşlı kişilerin ailelerinin yanında en iyi yardımı alması ve huzurevi yükünü hafifletmek amacıyla bu kişilere evde bakanlara maddi yardımda bulunma kararı almıştı.[34] Bu şekilde bir destek maddi imkânları yeterli olmayan ve bu sebeple ailesini huzurevine yatırmak zorunda kalacakken devlet desteği sayesinde evde bakma imkânına kavuşan kişiler için güzel bir destek olarak görülebilir. Halbuki olayın bir de olumsuz tarafı vardır: Yukarıda bahsedilen aile ilişkileri İslam ahlak esasları üzerine kurulu olmalıyken, devlet desteği sebebiyle meta olmayan bu ilişkiler metalaştırılmış oluyor. Yani (Müslüman) bir kişinin sorumlu olduğu aile bireyine bakması zaten görevidir.[35] Bu kişi normalde kapitalist piyasa sistemi prensiplerinden veya başka sebeplerden dolayı bakmakla yükümlü olduğu kişilerle ilgilenmeyeceği halde para karşılığı bakımlarını üstleniyorsa, burada ilişkinin metalaştığından söz edebiliriz. Bu durum aynı zamanda ödenek kesildiği takdirde bu bakımın devam etmeyeceği anlamına da gelebilir. Bunun yanı sıra, maddi yardım almadan ailesindeki yaşlı akrabalarına bakan kişiler de artık metalaşmış olan bu ilişki türü sebebiyle İslami açıdan sorumlulukları olan bu görevi *ücretsiz* yapıyor olmanın rahatsızlığını duymaya başlayabilirler. Kapitalist piyasa sistemi yüzünden kırılmış olan bu aile ilişkisi devletin onarıcı düzenlemesi ile her ne kadar onarılmış gibi olsa da eskisinden daha farklı ve her an tekrar parçalanmaya müsait bir halde bir arada tutulmaya çalışılmaktadır.

Sistemin sadece bir parçasını onarmak yeterli olmayacaktır. Çalışma hayatından başlayıp inşa edilen evlerin büyüklük ve planlarına kadar her şey birbiriyle entegre olarak bir bütünün parçası gibi çalışmaktadır. Bugün bu parçaların kurumsal mantıklarının kapitalist piyasa sistemi tarafından şekillendirildiğini görüyoruz. Bu sebeple aile kurumu ile ilgili yapılacak her ıslah çabası aslında ilgili olan diğer parçaların da hesaba katılarak hareket edilmesini gerektirmektedir.

İslam Hukuku açısından baktığımız zaman bu minvalde huzurevi ile yapılan sözleşmelerin ve ebeveyne bakma karşısında ücret almanın hepsi meşru olabilir. Çünkü burada iki tarafın da razı olduğu, şartları belirlenmiş ve ücret karşılığında sunulması kararlaştırılmış bir hizmet söz konusudur. Hatta sözleşmeye konu huzurevi kadın konuklar için kadın hemşirelerin, erkek konuklar için erkek hemşirelerin yardımcı olduğu; içki servisinin olmadığı bir müessese olabilir. Bu tarz bir müessesenin kurulumu için bir katılım bankasından finansman talebinde bulunulduğunda, fetva komitesinin olumsuz bir cevap verme ihtimali oldukça düşüktür. Fetva komitesi tarafından olumsuz bir cevap verilmesi, yapılan değerlendirmenin özellikle İslami finans kurumları tarafından fıkhın araçsal olarak kullanıldığı şekliyle meselenin form temelli ve tikel olarak ele alınması yerine, fıkıh anlayışının olması gerektiği üzere verilen fetvanın toplumda meydana getireceği dönüşümleri de hesaba katan ve sonuçlarını

[32] Buladı, "Huzurevinin Dindeki Yeri", 31.

[33] Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Kur'ân'da ve Bazı Çağdaş Telakkilerde İnsan, Aile, Yaşlılık ve Huzurevleri", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)*, mlf. İbrahim Canan (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 340-341; Sancaklı, "Hadislerde 'Yaşlılık Olgusunun' Değerlendirilişi", 67-69.

[34] Yusuf Genç - İsmail Barış, "Yaşlı Bakım Hizmetlerinde Çağdaş Yaklaşım: Kurumsal Bakım Yerine Evde Bakım Hizmetlerinin Güçlendirilmesi", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi 3/10 (Mart 2015), 50.

[35] Köse, "İslam Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri", 363-366.

öngören bir tavırla içtihat etmesi anlamına gelmektedir.[36] Tabii bu fetvayı verebilmek için aynı zamanda ticari bir kurum olan katılım bankasının üst yönetiminden kâr maksimizasyonu gereğince gelebilecek muhtemel baskıları da göğüsleyecek bir pazarlık gücüne sahip olunması gerekebilir.[37]

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada kapitalist piyasa sisteminin prensipleri doğrultusunda ortaya çıkan yeni kurumlar üzerinden -ibadetlerimizi ve sorumluluklarımızı yerine getirirken- toplum ve akrabalarımızla kurduğumuz ilişkilerimizde gerçekleşen dönüşümleri ve bu dönüşümlerin yol açabileceği sonuçları İslam ekonomisi açısından analiz ederek ele aldık. Yaptığımız analiz göstermektedir ki zekât vermek ve kurban kesmek gibi toplumsal tarafı olan ibadetlerimiz ve akrabalarımıza karşı olan sorumluluklarımız vesilesiyle kurduğumuz ilişkiler, verimlilik ve düşük maliyet esasına göre şekillenmiş kurumlar tarafından vekalet sistemi sayesinde yerine getirilerek dönüşüme uğramaktadır. Bu kurumlar ibadetleri yerine getirmeyi kolaylaştırırken ve ailemize karşı olan sorumlulukları yerine getirirken, şahıs olarak yerine getirmemiz gereken yükümlülükleri vekalet sistemi sayesinde ücreti mukabilinde başkalarına aktararak şekil itibariyle İslam hukukuna uygun ama İslam ahlak prensipleri açısından problemli ilişki türleri ortaya çıkarmaktadır. Zekât vermek ve kurban kesmek gibi ibadetleri aracı kurumlar üzerinden yerine getirerek her ne kadar İslam hukukunun şekli uygunluğu sağlanabilse de modern dönemde dört temel açıdan bu ibadetlerin yerine getirilişinde dönüşüm gerçekleşmiştir.

Kapitalist prensipler bağlamında ibadetleri yerine getirme şeklimizde ortaya çıkan bu dönüşümler aynı zamanda aile ilişkilerimizi de belirleyebilmekte, beşeri sermaye olarak kapitalist sistem içinde yer alan bireylerin vakitlerini daha verimli geçirmeleri için bazı sorumluluklarını özel kurumlara transfer edebilmelerine olanak tanımaktadır. Bunun iyi örneklerinden biri olan huzurevleri -anne ve baba başta olmak üzere- akrabalarımıza karşı olan sorumluluklarımızı ücreti mukabilinde bir kuruma vekalet vererek yerine getirmemiz için bir çözümdür. Ancak bu aile bağlarının zayıflaması ve toplumun daha çok bireyselleşmesi gibi sonuçlara yol açmaktadır.

Meselelere İslam'ın ahlaki yapısını temel alarak yaklaşan ve toplumsal kurumları ve ilişkileri bu bağlamda değerlendirerek fetva veren İslam hukukçuları olsa da bugün sürdürülen fetva verme süreci İslam hukukçularının önlerine sunulan vakaların İslam Hukuku'na uygunluğuna dair bir hüküm vermesi şeklinde işleyen reaktif bir süreçtir.[38] Halbuki İslam ekonomisi çerçevesinde inşa edilmesi ve değerlendirilmesi hedeflenen kurumlar ve ilişkiler bunun yanı sıra dönüşüm odaklı olan proaktif bir süreci de gerektirmektedir.[39] Bu yüzden çalışmanın konu edindiği kurumlar ele alınırken onların toplumsal olarak nasıl dönüşümlere yol açabileceği de hesaba katılmalıdır. Peki, İslam'ın özünü oluşturan ahlak yapısı nasıl kurumlar inşa edilmesini gerektirmektedir?

İlk olarak belirtmek gerekir ki bu soruyu cevaplamanın yolu İslam'ın iki temel kaynağı olan Kuran ve Sünnet'e doğrudan giderek belli bir konuda hüküm veya beyanların araştırılması değildir. Bunun sebebi temel kaynaklar yorumlanırken modern zamanın ekonomik mo-

---

36 Ahmet Yaman, "Yeni Zamanlarda Fetvaya Ne Oldu? Günümüz Fetvalarında Görülen Bazı Yöntem Sorunları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 28-31.

37 Shakir Ullah vd., "'Fatwa Repositioning': The Hidden Struggle for Shari'a Compliance Within Islamic Financial Institutions", *Journal of Business Ethics* 149/4 (Haziran 2018), 915.

38 Ahcene Lahsasna, "Fatwa and Its Shariah Methodology in Islamic Finance", *Journal of Fatwa Management and Research* 2/1 (2011), 135.

39 Mehmet Asutay, "A Political Economy Approach to Islamic economics: Systemic Understanding for an Alternative Economic System", *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies* 1/2 (2007), 5.

delleri ve kavramları asıl kabul edilmekte ve verili olarak alınan bilgiler İslam'ın temel kaynaklarında aranmaktadır.[40] Bunun yerine, takip edilecek yöntem bu iki temel kaynağa gidilirken tarihi bağlamı dikkate almak suretiyle alimlerin yorumlarından istifade edilerek tarihi birikimden faydalanmak ve cevap arama sürecinde akıl ve hevâmızı mümkün olduğunca kayıtlamak olmalıdır. Modern dünyada doğan ve kapitalist piyasa sisteminin eğitim anlayışına göre şekillenmiş olan insanlar ile Kuran ve Sünnet'e başvurulduğunda çoğunlukla Allah'ın muradını aramaktan ziyade modern zamanın ruhuna uygun yorumlar benimsenmiştir.[41] Öte yandan Ramazan el-Buti'nin *Dawabit al-Maslaha* kitabında yapmaya çalıştığı gibi sübjektif yorumların önüne geçmek için belli sabiteler koyma çabasında olan çalışmalar da bulunmaktadır.[42]

Günümüz kapitalist piyasa sisteminde İslam'ın sahip olduğu ahlaki özün yerine kapitalist prensipler geçtiğinden[43] ortaya konulan kurumlar ve ilişki türleri şekil temelli bir anlayışla fetva sürecinden geçirilerek kapitalist piyasa sisteminin prensipleri meşrulaştırılmaktadır.[44] Bu açıdan bahsettiğimiz fetvalar ve kurumlar aslında aynı temeli paylaştıklarından yakın bir ilişki içindedirler. Bu noktada en önemli fark, fetva reaktif bir şekilde tikel bir vaka üzerine verilirken kurumlar ve ilişkilerin oluşturulması ile ilgili teorik çerçeve tümel ve proaktif bir perspektiften ele alınmakta ve bu toplumda dönüştürücü bir amaç gütmektedir.[45]

Burada karşımıza tümel olan ve İslam'ın ana kaynaklarından çıkartılmış din, can, akıl, mal ve nesil gibi değerlerin korunmasını hedefleyen bir kavram olarak *Şeriat'ın Gayeleri* (*The Objectives of the Shari'a*) ve bu gayelerin korunması anlamına gelen *Maslahat* kavramları çıkmaktadır.[46] Modern dönemde özellikle popülerlik kazanan bu kavram popülerliğini farklı ideolojilerin çeşitli anlamlar yükleyerek istedikleri gibi kullanabilecekleri bir dini kavram olarak kullanılmasına borçludur.[47] Zira, bunu yaparken tarihi tecrübeyi bir kenara bırakıp bu temel kavramlar üzerinden modern ve kapitalist prensiplere dayalı kurumlar ve ilişkiler inşa edilebiliyor. Örneğin, esasında kapitalist bir söylem üzerinden yola çıkıldığı halde malın korunması kaidesince özel mülkiyete aşırı önem atfedilip,[48] aklın korunmasını beşerî sermayenin arttırılması ile ilişkilendirilebiliyor.[49] Öte yandan hümanist bir ideolojinin penceresinden bakanlar, dini korumak prensibiyle inanç özgürlüğünü anlayarak[50] fıkhın temel kaynaklarında bulunan birçok hükmü yok sayabiliyor ve klasik fıkıh metinlerini göz ardı edebiliyorlar.

---

40 Necmettin Kızılkaya, "İslam İktisadı Çalışmalarında Yöntem Üzerine Bazı Mülahazalar", *İslam İktisadını Yeniden Düşünmek*, mlf. Taha Eğri vd. (İstanbul: İGİAD Yayınları, 2014), 13-18.

41 Necmettin Gökkır, "Dialectic Relationship Between the Qur'ān and Society in Islamic Hermeneutical Traditions", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2008), 14.

42 Ramaḍān Al-Būṭī, *Ḍawābit Al-Maṣlaḥa Fi Al-Sharī'a Al-Islamiyya* (Damascus: Resalah Publishers, 2005), 115-324.

43 Wael B. Hallaq, *The Impossible State: Islam, Politics, and Modernity's Moral Predicament* (Columbia University Press, 2012), 153-154.

44 Mehmet Asutay, "Conceptualising and Locating the Social Failure of Islamic Finance: Aspirations of Islamic Moral Economy vs the Realities of Islamic Finance", *Asian and African area studies* 11/2 (2012), 100.

45 Asutay, "A Political Economy Approach to Islamic economics: Systemic Understanding for an Alternative Economic System", 9-12.

46 Soner Duman, "İmam Gazzâlî'nin Maslahat Düşüncesine Katkıları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 18 (Ekim 2011), 14-15.

47 Wael B. Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories: An Introduction to Sunnī Uṣūl al-Fiqh* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2008), 214-231.

48 Abdul Rahman Yousri Ahmad, "Role of Finance in Achieving Maqasid al-Shariah", *Islamic Economic Studies* 19/2 (Haziran 2011), 8.

49 Mohammad Abdullah, "Waqf, Sustainable Development Goals (SDGs) and maqasid al-shariah", *International Journal of Social Economics* 45/1 (Ocak 2018), 168.

50 Basma I. Abdelgafar, *Public Policy: Beyond Traditional Jurisprudence: A Maqasid Approach* (London: International Institute of Islamic Thought, 2018), 103-104.

Fıkhî hükümlerin tikelliği ve Şeriat'ın gayelerinin tümelliği arasındaki bir seviyede İslam'ın ahlaki özüne dair prensipler tespit edebildiğimiz takdirde, belki kurumların ve insanlar arasındaki ilişkilerin temelini göreceli olarak objektif bir şekilde oluşturmamız mümkün olabilecektir. Bu prensipler aynı zamanda tikel olarak verilmiş olan fıkhî hükümlerin de temelini oluşturduğu için istifade edebileceğimiz kaynaklardan bir tanesi fıkhî hükümler verilirken fakihler tarafından ortaya konan prensipler olabilir.

Prensiplerin bir kaynak olarak kullanılması bize Kuran ve Sünnet'in yüzyıllar boyunca nasıl yorumlandığı ve süreç içinde hangi ahlaki prensipler üzerinden fıkhın ve toplumdaki diğer kurumların şekillendiğini gösterecektir. Örneğin akitlerde -belli bir konuya dair- cehaletin olması, akdin fasit olması için yeterli bir sebeptir. Bunun arka planında yatan gerekçeye baktığımızda ise bu tür belirsizliklerin Müslümanlar arasında nizâya sebep olması ihtimalinden dolayı olduğunu görürüz.[51] Buradan yola çıkarak, Müslümanların arasının açılmasına sebebiyet verecek kurumlar açmamak, tam aksine, Müslümanların birliğini ve beraberliğini teşvik edecek kurumlar inşa etmek gerektiği sonucuna varabiliriz. Yüzyıllar süren bu ilmi gelenek sayesinde zaman ve mekân gözetmeksizin hangi temel prensiplerin alimler tarafından gözetildiği ve farklı zaman ve mekanlarda hangi kurumlar ve ilişkiler vesilesiyle uygulamaya geçirildiği görülebilir ve içinde yaşanılan modern zamanda kurulması gereken kurum ve ilişkilerin teorik zemini bu miras sayesinde oluşturulabilir.

[51] Ali Haydar Bölükbaş - Ali Kumaş, "Nizaya Götüren Cehâlet Veya Garar Sebebiyle Fâsid Olan Akitlerin Sahihe Dönüştürülmesi Ve 'Sulbü'l-Akit' Kavramı", *Usul İslam Araştırmaları* 33/33 (Haziran 2020), 66.

Kaynakça

Abdelgafar, Basma I. *Public Policy: Beyond Traditional Jurisprudence: A Maqasid Approach*. London: International Institute of Islamic Thought, 2018.

Abdullah, Mohammad. "*Waqf*, Sustainable Development Goals (SDGs) and Maqāsid al-Shariʿa". *International Journal of Social Economics* 45/1 (01 Ocak 2018), 158-172. https://doi.org/10.1108/IJSE-10-2016-0295

Abramovitz, Moses. "The Search for the Sources of Growth: Areas of Ignorance, Old and New". *The Journal of Economic History* 53/2 (Haziran 1993), 217-243. https://doi.org/10.1017/S0022050700012882

Aghion, Philippe - Bolton, Patrick. "A Theory of Trickle-Down Growth and Development". *The Review of Economic Studies* 64/2 (Nisan 1997), 151-172. https://doi.org/10.2307/2971707

Ahmad, Abdul Rahman Yousri. "Role of Finance in Achieving Maqāsid al-Shariʿa". *Islamic Economic Studies* 19/2 (2011).

Al-Ayubi, Solahuddin - Possumah, Bayu Taufiq. "Examining the Efficiency of Zakāt Management: Indonesian Zakāt Institutions Experiences". *International Journal of Zakat* 3/1 (Mayıs 2018), 37-55. https://doi.org/10.37706/ijaz.v3i1.66

Al-Būṭī, Ramaḍān. *Ḍawābit Al-Maṣlaḥa Fi Al-Sharīʿa Al-Islamiyya*. Damascus: Resalah Publishers, 2005.

Althoff, Gerd. *Family, Friends and Followers: Political and Social Bonds in Medieval Europe*. New York: Cambridge University Press, 2004.

Asutay, Mehmet. "A Political Economy Approach to Islamic economics: Systemic Understanding for an Alternative Economic System". *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies* 1/2 (2007), 3-18.

Asutay, Mehmet. "Conceptualising and Locating the Social Failure of Islamic Finance: Aspirations of Islamic Moral Economy vs the Realities of Islamic Finance". *Asian and African area studies* 11/2 (2012), 93-113.

Atçıl, Abdurrahman. *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge, UK: New York : Cambridge University Press, 2017. https://doi.org/10.1017/9781316819326

Ayuniyyah, Qurroh vd. "Zakāt for Poverty Alleviation and Income Inequality Reduction: West Java, Indonesia". *Journal of Islamic Monetary Economics and Finance* 4/1 (Ağustos 2018), 85-100. https://doi.org/10.21098/jimf.v4i1.767

Bauman, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001.

Beck, Ulrich - Gernsheim, Elisabeth. *Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences*. Los Angeles; London; New Delhi: SAGE Publications, 2002. https://doi.org/10.4135/9781446218693

Beik, Irfan Syauqi vd. "Utilization of Digital Technology for Zakat Development". *Islamic FinTech*. mlf. Mohd Ma'Sum Billah. 231-248. London: Palgrave Macmillan, Cham, 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45827-0_13

Bölükbaş, Ali Haydar - Kumaş, Ali. "Nizaya Götüren Cehâlet Veya Garar Sebebiyle Fâsid Olan Akitlerin Sahihe Dönüştürülmesi ve 'Sulbü'l-Akit' Kavramı". *Usul İslam Araştırmaları* 33/33 (04 Haziran 2020), 55-77.

Buladı, Kerim. "Huzurevinin Dindeki Yeri". *Diyanet İlmi Dergi* 45/4 (2009).

Burawoy, Michael. "What is to Be Done?: Theses on the Degradation of Social Existence in a Globalizing World". *Current Sociology* 56/3 (01 Mayıs 2008), 351-359. https://doi.org/10.1177/0011392107088228

Djaghballou, Chams-Eddine vd. "Efficiency and productivity Performance of Zakat Funds in Algeria". *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management* 11/3 (Ağustos 2018), 474-494. https://doi.org/10.1108/IMEFM-07-2017-0185

Dumais, Louise. "Recreation and Labour Relations". *Bulletin des Relations Industrielles* 4/3 (1948), 27-29. https://doi.org/10.7202/1023450ar

Duman, Soner. "İmam Gazzâlî'nin Maslahat Düşüncesine Katkıları". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 18 (Ekim 2011), 9-32.
Galor, Oded - Moav, Omer. "From Physical to Human Capital Accumulation: Inequality and the Process of Development". *The Review of Economic Studies* 71/4 (2004), 1001-1026. https://doi.org/10.2139/ssrn.249868
Genç, Yusuf - Barış, İsmail. "Yaşlı bakım hizmetlerinde çağdaş yaklaşım: Kurumsal bakım yerine evde bakım hizmetlerinin güçlendirilmesi". Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi 3/10 (Mart 2015), 36-57. http://dx.doi.org/10.16992/ASOS.507
Gökkır, Necmettin. "Dialectic Relationship Between the Qur'ān and Society in Islamic Hermeneutical Traditions". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2008), 1-23.
Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Kur'ân'da ve Bazı Çağdaş Telakkilerde İnsan, Aile, Yaşlılık ve Huzurevleri". *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)*. 303-342. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2005.
Hallaq, Wael. *The Impossible State: Islam, Politics, and Modernity's Moral Predicament*. New York: Columbia University Press, 2012.
Hallaq, Wael B. *A History of Islamic Legal Theories: An Introduction to Sunnī Uṣūl al-Fiqh*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2008.
Ismail, Izatul Akmar binti - Hussain, Muhammad Nasri bin. "Productive Zakat Distribution by Zakat Institutions in Malaysia". *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences* 7/3 (2017), 554-565.
Kachkar, Omar Ahmad. "Towards the Establishment of Cash Waqf Microfinance Fund for Refugees". *Isra International Journal of Islamic Finance* 9/1 (2017), 81-86. https://doi.org/10.1108/IJIF-07-2017-007
Kashif, Muhammad vd. "The Dynamics of Zakat Donation Experience among Muslims: A Phenomenological Inquiry". *Journal of Islamic Accounting and Business Research* 9/1 (2018), 45-58. https://doi.org/10.1108/JIABR-01-2016-0006
Kızılkaya, Necmettin. "İslam İktisadı Çalışmalarında Yöntem Üzerine Bazı Mülahazalar". *İslam İktisadını Yeniden Düşünmek*. mlf. Taha Eğri vd. 13-24. İstanbul: İGİAD Yayınları, 2014.
Köse, Saffet. "İslam Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 345-367.
Lahsasna, Ahcene. "Fatwā and Its Shariʿa Methodology in Islamic Finance". *Journal of Fatwa Management and Research* 2/1 (2011), 133-179. https://doi.org/10.33102/jfatwa.vol2no1.121
Lane, Robert E. "Individualism and the Market Society". *Nomos* 25 (1983), 374-407.
Lessy, Zulkipli vd. "Philanthropic Zakāt for the Disadvantaged: Recipient Perspectives from Indonesia". *Asian Social Work and Policy Review* 14/3 (Ekim 2020), 138-147. https://doi.org/10.1111/aswp.12204
McDonough, Susan. "Being a Neighbor: Ideas and Ideals of Neighborliness in the Medieval West". *History Compass* 15/9 (2017), 1-11. https://doi.org/10.1111/hic3.12406
Mikail, Said Adekunle vd. "Utilisation of Zakāt and Waqf Fund in Micro-Takāful Models in Malaysia: An Exploratory Study". *Isra International Journal of Islamic Finance* 9/1 (2017), 100-105. https://doi.org/10.1108/IJIF-07-2017-010
Polanyi, Karl. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press, 2nd Basım, 2001.
Rachman, M. Aulia - Salam, Annisa Nur. "The Reinforcement of Zakat Management through Financial Technology Systems". *International Journal of Zakat* 3/1 (Mayıs 2018), 57-69. https://doi.org/10.37706/ijaz.v3i1.68
Razak, Shaikh Hamzah Abdul. "Zakāt and Waqf as Instrument of Islamic Wealth in Poverty Alleviation and Redistribution: Case of Malaysia". *International Journal of Sociology and Social Policy* 40/3-4 (Nisan 2020), 249-266. https://doi.org/10.1108/IJSSP-11-2018-0208

Rejeb, Dhiaeddine. "Blockchain and Smart Contract Application for Zakāt Institution". *International Journal of Zakat* 5/3 (Aralık 2020), 20-29. https://doi.org/10.37706/ijaz.v5i3.260

Salleh, Marhanum Che Mohd vd. "Developing a Sustainable Model of Waqf-Based Takāful for Flood Victims in Malaysia". *Journal of Islamic Accounting and Business Research* 11/10 (04 Aralık 2020), 1941-1952. https://doi.org/10.1108/JIABR-10-2016-0114

Sancakli, Saffet. "Hadislerde 'Yaşlılık Olgusunun' Değerlendirilişi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2006), 49-71.

Santos, Henri C. vd. "Global Increases in Individualism". *Psychological Science* 28/9 (01 Eylül 2017), 1228-1239. https://doi.org/10.1177/0956797617700622

Schmidt, William S. "Transformative Pilgrimage". *Journal of Spirituality in Mental Health* 11/1-2 (01 Haziran 2009), 66-77. https://doi.org/10.1080/19349630902864242

Sencal, Harun - Asutay, Mehmet. "The Emergence of New Islamic Economic and Business Moralities". *Thunderbird International Business Review* 61/5 (2019), 765-775. https://doi.org/10.1002/tie.22064

Thornton, Patricia H. - Ocasio, William. "Institutional logics". *The SAGE Handbook of Organizational Institutionalism*, mlf. Royston Greenwood vd. 99-128. London; New Delhi; Thousand Oaks: SAGE Publications, 2008. http://dx.doi.org/10.4135/9781526415066

Ullah, Shakir vd. "'Fatwā Repositioning: The Hidden Struggle for Shari'a Compliance within Islamic Financial Institutions". *Journal of Business Ethics* 149/4 (Haziran 2018), 895-917. https://doi.org/10.1007/s10551-016-3090-1

Williamson, W. Paul. "The Experience of Muslim Prayer: A Phenomenological Investigation". *Pastoral Psychology* 67/5 (Ekim 2018), 547-562. https://doi.org/10.1007/s11089-018-0831-3

Yaman, Ahmet. "Yeni Zamanlarda Fetvaya Ne Oldu? Günümüz Fetvalarında Görülen Bazı Yöntem Sorunları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 9-36.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Ayne'l-Yakîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/269-270. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Hakka'l -Yakîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/203-204. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İlme'l-Yakîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/137-138. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Zauro, Nurudeen Abubakar vd. "Integration of Waqf towards Enhancing Financial Inclusion and Socio-Economic Justice in Nigeria". *International Journal of Ethics and Systems* 36/4 (Ekim 2020), 491-505. https://doi.org/10.1108/IJOES-04-2020-0054